

De vroegste geschiedenis van de christelijke samenkomst: oorsprong, ontwikkeling en inhoud van de christelijke samenkomsten van de eerste tot de derde eeuw

Op 7 mei 2009 promoveerde Valeriy A. Alikin op een proefschrift 'The earliest history of the christian gathering: origin, development and content of the christian gathering in the first to third centuries'.¹ Deze studie is interessant in verband de joods-christelijke wortels van Het Apostolisch Genootschap en de artikelen van Henk Katgert (12-4), Jacob Slavenburg (13-1-a) en Frits van Yperen (13-1-b) over gnostiek en het judese christendom.

Valeriy A. Alikin

De oorsprong en ontwikkeling van de vroegchristelijke samenkomst zijn sinds de opkomst van de kritische bestudering van het Nieuwe Testament in de achttiende eeuw veelvuldig object van onderzoek geweest. Vanaf het laatste kwart van de twintigste eeuw is in de studie van het vroegste christendom een meer sociologische benadering opgekomen. Sinds de jaren negentig is ook de vroegchristelijke samenkomst vanuit een meer sociologisch perspectief onderzocht. De onderhavige studie beoogt bij de juist genoemde vernieuwing aan te sluiten.

Het doel van deze studie is te onderzoeken: (1) hoe de vroegchristelijke samenkomst is ontstaan en welke tradities uit de omringende cultuur daarbij een rol hebben gespeeld en (2) uit welke tradities de belangrijkste componenten van de christelijke samenkomst zijn te verklaren en hoe de samenkomst als geheel zich heeft ontwikkeld tot het midden van de derde eeuw.

Het eerste hoofdstuk zet uiteen dat de samenkomst van de vroegchristelijke gemeente beschouwd moet worden als de christelijke pendant van de periodieke bijeenkomsten zoals veel vrijwillige verenigingen in de Grieks-Romeinse wereld, ook godsdienstige verenigingen, zowel heidense als joodse, die hielden. Zulke samenkomsten bestonden uit een avondmaal en een daarop aansluitend samenzijn waarin de deelnemers allerlei gesproken en gezongen bijdragen leverden. Andere vragen waarop dit hoofdstuk ingaat zijn: waarom hebben de eerste christenen de zondag gekozen voor hun samenkomsten? Uit welke onderdelen bestond de christelijke samenkomst? Wat was de volgorde waarin deze onderdelen plaats hadden, en wie waren er belast met de leiding?

In het tweede hoofdstuk worden de oorsprong en ontwikkeling van de vroegchristelijke samenkomst die vanaf het begin van de tweede eeuw in de vroege ochtend plaats had onderzocht. Betoogd wordt dat christenen tot het houden van deze ochtenddiensten overgingen omdat ook tal van andere religieuze groepen godsdienstoefeningen hielden in de vroege ochtend. In de loop van de tweede eeuw is de vroegchristelijke ochtenddienst, aanvankelijk zonder maaltijd, uitgebreid met een eucharistie; deze werd ingevoerd naast de eucharistie op zondagavond.

Hoofdstuk drie handelt over de vraag hoe het ontstaan van het christelijk avondmaal of de eucharistie zich verhoudt tot de narratieve traditie betreffende Jezus' laatste avondmaal met daarin diens instellingswoorden en interpretatiewoorden. Het verhaal van het laatste avondmaal wordt hier geïnterpreteerd als aetiologie (leer der oorzaken, red.) van de kerkelijke maaltijd: het verhaal wil de kerkelijke maaltijd op een instelling door Jezus terugvoeren. Het kerkelijk avondmaal is ouder dan het verhaal van het

¹ openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/13780

laatste avondmaal. Pas in de derde eeuw wordt dit verhaal opgenomen in de gebeden die de eucharistie begeleiden.

In de hoofdstukken vier en vijf wordt betoogd dat ook met de voorlezing van teksten en het houden van toespraken in de christelijke samenkomst, tradities werden voortgezet die in het symposiumgedeelte van Hellenistische groepsmaaltijden gepraktiseerd werden.

Hoofdstuk zes voert het zingen en musiceren in de christelijke samenkomst terug op gebruiken bij avondmaaltijden in de Grieks-Romeinse wereld. Tevens worden de herkomst en ontwikkeling onderzocht van het gebruik voor en na de maaltijd gebeden uit te spreken.

In hoofdstuk zeven ten slotte wordt nagegaan op welke tradities een aantal exclamaties (uitroepen, red.) en enige andere handelingen teruggaan die een plaats kregen in de samenkomsten van vroege christenen.

Deze studie leidt tot de volgende conclusies:

1. Sociologisch beschouwd gedroeg de christelijke gemeente zich als een vrijwillige vereniging, waarvan de leden regelmatig bijeenkwamen om gemeenschappelijk het avondeten te gebruiken en daarna als groep bijeen te zijn. Dit patroon, van een gemeenschappelijk avondmaal gevolgd door een onderhoudend samenzijn, was het stramien van de periodieke samenkomsten van talloze verenigingen in de Grieks-Romeinse wereld, waaronder naast heidense ook joodse. Christenen volgden in deze praktijk niet een speciaal joodse gewoonte, maar joden en christenen sloten zich beide aan bij het algemeen gangbare model, een model dat noch specifiek joods, noch specifiek heidens was, maar algemeen Grieks-Romeins en algemeen aanvaard.

2. Het was kenmerkend voor christenen van de eerste en tweede eeuw, dat ze eens in de week 's avonds samenkwamen om gezamenlijk te eten en na afloop de avond samen door te brengen. Dit had doorgaans plaats ten huize van één van de deelnemers. De avond omvatte twee delen: de maaltijd ('deipnon') en het ongedwongen samenzijn daarna ('symposion'). Dit patroon was dat van de periodieke samenkomsten van de vrijwillige vereniging in de Grieks-Romeinse wereld. Het patroon bepaalde, blijkens talrijke christelijke bronnen uit de eerste drie eeuwen, ook de vorm van de vroegchristelijke samenkomsten. Tijdens het tweede deel konden allerlei nuttige, aangename en opbouwende activiteiten plaats hebben: gesprekken, toespraken, improvisaties, voorlezingen, maar ook zang en muziek, alles onder het genot van meer of minder wijn. In de tweede eeuw werden de voorlezing van gezaghebbende teksten en de homilie (preek, red.) in tijd naar voren gehaald en vóór de maaltijd geplaatst, waarschijnlijk om op een praktische manier de niet-gedoopte leden van de gemeente wél de voorlezing en de preek, maar niet de eucharistie te laten bijwonen.

3. De informatie die ons uit de eerste en tweede eeuw over gemeenschappelijke maaltijden op zondagavond is overgeleverd is voldoende consistent om in die maaltijden één gemeenschappelijke traditie weerspiegeld te zien. Deze traditie zal berusten op de praktijk van de christelijke gemeente te Jeruzalem tussen de jaren 30 en 40. Dat het christelijk verenigingsmaal op de zondagavond werd geplaatst, komt doordat het avondmaal als vanzelf ging concurreren met het joodse familiemaal op zaterdagavond. Het nieuwe verenigingsmaal overtrof volgens de deelnemers het sabbatsmaal in betekenis. Om als 'verbetering' van het laatste te kunnen fungeren, moest de christelijke groepsmaaltijd daar liefst zo dicht mogelijk op volgen. De eerste mogelijkheid was de zondagavond, na werkdag.

4. De christelijke samenkomst op de vroege ochtend ontstond niet doordat de eucharistie afgescheiden werd van de avondmaaltijd, die dan slechts als agape zou hebben voortbestaan. Eucharistie en agape waren oorspronkelijk dezelfde maaltijd, namelijk de eucharistie op zondagavond. De christelijke samenkomst 's ochtends ontstond als volgt. In de tweede eeuw begonnen christenen 's morgens vroeg samenkomsten te houden zoals veel andere godsdienstige groepen in de Grieks-Romeinse wereld dit deden, en wel op zondag, omdat die dag voor christenen al de voornaamste dag van de week was, misschien ook als voorbereiding op de avondbijeenkomst. Vrij spoedig gingen christenen zulke ochtenddiensten ook op andere dagen van de week houden. Vervolgens werd in deze ochtenddiensten, die eerst geen maaltijd hadden omvat, een eucharistie in eenvoudige vorm geïntroduceerd. Rond het midden van de derde eeuw werd de samenkomst op zondagmorgen belangrijker dan de samenkomst 's avonds, omdat niet alle leden van de gemeente aan de samenkomst in de avond konden of wilden deelnemen. Doordat de maaltijd 's morgens, in tegenstelling tot die in de avond, sterk gereduceerd was en de porties brood en wijn tot geringe hoeveelheden waren teruggebracht, kon 's morgen gemakkelijk iedereen deelnemen. De avondmaaltijd verloor nu haar status als sacrament en bestond voort als charitatieve maaltijd voor de gemeenteleden die hieraan behoefte hadden onder de naam agape.

5. 1 Cor. 10-14 en Didache ² gaan over één en hetzelfde type avondmaals- of eucharistieviering. Dit type wordt nog adequaat weerspiegeld in de eucharistie beschreven in de Didache. Het type eucharistie zoals de Didache dat beschrijft, zonder verwijzingen naar Jezus' laatste avondmaal, zijn lijden en opstanding, was in de eerste en tweede eeuw niet uitzonderlijk of marginaal, maar gebruikelijk. De opvatting van brood en wijn als staande voor Christus en de herleiding van de maaltijd tot een instelling door hem, zijn weliswaar zeer vroeg, maar toch secundair, zoals uit de Didache blijkt. Later hebben die interpretaties van de eucharistie, waarin de deelnemers zich met Christus in zijn dood en opstanding verbonden, veel terrein gewonnen. De genoemde interpretatie van brood en wijn als Christus' lichaam en bloed berust op, en is voortgevloeid uit de oudere idee, die ook buiten de sfeer van de eucharistieviering bestond, dat Jezus en zijn volgelingen een corporatieve eenheid vormden. Van die eenheid werd het consumeren van het brood en de wijn van het gemeentemaal als een uitbeelding gezien. De eucharistie op zondagmorgen is pas rond het midden van de derde eeuw een louter symbolische rituele handeling met kwantitatief sterk gereduceerde elementen geworden. In dezelfde tijd verloor de eucharistie op zondagavond haar status als sacrament: wat daarvan restte bleef bestaan als een liefdadigheidsmaal.

6. De voorlezing van gezaghebbende teksten in de christelijke samenkomst gaat terug op het gebruik van de voorlezing van literatuur aan het Grieks-Romeinse symposium. Dienovereenkomstig kan de oorsprong van de christelijke homilie gevonden worden in

² De **Didachè** is een vroegchristelijk geschrift, gerekend tot de Apostolische Vaders, en werd in de eerste helft van de tweede eeuw na Christus door een onbekende auteur te Syrië in het Grieks geschreven. De naam *Didachè* betekent: onderricht, onderwijzing. De tekst werd pas ontdekt in 1873 door aartsbisschop Philotheos Bryennios in de bibliotheek van het Oosters-orthodox Patriarchaat van Jeruzalem als onderdeel van de zogeheten Codex Hierosolymitanus.

Dit geschrift wil laten zien hoe de twaalf apostelen de grote opdracht van Jezus, "Gaat dan heen, maakt al de volken tot mijn discipelen" (Matt. 28:19), in praktijk brengen. Ook wordt er aandacht aan profetie gegeven. Het geschrift zelf bevat nuttige informatie over het leven in de gemeenschap en is volgens bovenstaande datering het oudst bewaarde document met voorschriften voor de eredienst en het kerkelijk leven. (Door de red. overgenomen uit Wikipedia.)

de toespraken die een vast bestanddeel vormden van elk symposium in de omringende Grieks-Romeinse wereld. Het zingen van psalmen, lofzangen en liederen in christelijke samenkomsten gaat eveneens terug op de aan symposia heersende gewoonte liederen te zingen. Evenals daar kon in vroegchristelijke samenkomsten de zang begeleid worden met snaarinstrumenten, zoals lier, citer of harp. Het gebruik van deze instrumenten in christelijke bijeenkomsten is uiterlijk vanaf de tweede helft van de tweede eeuw goed geattesteerd (gedocumenteerd, red.), maar het kwam mogelijk al in de eerste eeuw voor.

Verder plachten christenen in de besproken periode voor en na hun gemeenschappelijke maaltijden gebeden uit te spreken. Daarnaast konden ook tijdens het tweede deel van de avond gebeden uitgesproken worden. In de eerste drie eeuwen hadden de eucharistische gebeden nog geen vaste vorm. De leiders van christelijke samenkomsten konden deze dankgebeden binnen zekere grenzen vrij improviseren. De instellingswoorden en de interpretatiewoorden maakten tot in de derde eeuw van de eucharistische gebeden geen vast deel uit. Ze werden daarin pas opgenomen in de loop van de derde eeuw en ook toen nog niet direct in gefixeerde vorm, en gecombineerd met tekstpassages die oorspronkelijk geen verband met de instellings- en interpretatiewoorden hadden.

7. Behalve de eucharistische maaltijd, de voorlezing van gezaghebbende teksten, preken, zingen en gebed, konden in de christelijke samenkomsten van de eerste tot de derde eeuw ook diverse andere rituele handelingen plaats hebben, zoals de heilige kus, handoplegging, voetwassing, zalving met gewijde olie, collecten en handreikingen in de vorm van voedsel, liturgische acclamaties (gezongen of gesproken instemmende uitroepen door de gemeenschap tijdens christelijke vieringen, red.), bezweringen en genezingen. Ook deze handelingen hadden hun pendant in gebruiken rondom het Grieks-Romeinse symposium. In de loop der tijd zijn enige van deze gebruiken bij de christenen verdwenen, andere in sterk geritualiseerde vorm bewaard. Dat vrijwel alle onderdelen van de christelijke samenkomst kunnen worden teruggevoerd op gebruiken behorende tot het verschijnsel van het Grieks-Romeinse banket bestaande uit feestmaal en symposium, pleit voor de juistheid van deze herleiding: een theorie die met één verklaring toe kan staan sterker dan een concurrerende theorie die diverse verklaringen nodig heeft.

© Valeriy Alexandrovich Alikin,
e-mail: valikin@spbcu.ru

De auteur heeft toestemming verleend om de Nederlandse samenvatting in de rubriek Verdieping te publiceren.

De auteur werd geboren in Kemerova, Siberië, Rusland in 1974. Hij volgde in zijn geboorteplaats een opleiding tot bouwkundig ingenieur van 1991 tot 1996 en een studie Engelse taal en literatuur van 1993 tot 1997. Van 1999 tot 2003 volgde hij een masteropleiding aan de Evangelisch-theologische Academie te St. Petersburg en in 2003/2004 een masteropleiding aan het Continentaal Theologisch Seminarie van de Pinkstergemeente in Sint-Pieters-Leeuw in België. In de periode 2006-2009 deed hij promotieonderzoek in Leiden onder leiding van prof. H.J. de Jonge. Hij promoveerde tot doctor in 2009. De auteur is tegenwoordig hoofd van de afdeling Bijbelse studies van de Christelijke Universiteit te St. Petersburg, Rusland.